

نمود «شخص» به عنوان یک مقوله دستوری در افعال روسی^۱

امیر حسینی*

استادیار زبان و ادبیات روسی دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی، دانشگاه تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۸۶/۹/۱۰، تاریخ تصویب: ۸۷/۸/۱۳)

چکیده

فعل زبان روسی، گونه‌ای از کلام است، که ویژگی‌های دستوری متعددی را بیان می‌کند، و به لحاظ این ویژگی‌های دستوری- نحوی و چگونگی بیان شخص، آن را به گروه افعال شخص‌دار و افعال بدون شخص دسته‌بندی می‌کنند. تفاوت این دو گروه فعلی، در بیان یا عدم بیان ویژگی‌های دستوری شخص است. هدف از این پژوهش، بررسی ابزار بیان مقوله شخص در گزاره‌های فعلی جملات روسی است. معنی دستوری شخص را گاهی وندهای فعلی بیان می‌کنند، که در این صورت، ابزار بیان معنی شخص دستوری است، و زمانی عناصر دیگر جمله، یعنی ضمائر شخصی، یا اسامی، این معنی را به فعل می‌دهند، که آن را ابزار لغوی می‌نامیم. در زبان روسی ابزار لغوی در بیان این معنی نقش بسیار مهمی دارند، زیرا در برخی شرایط، مثلاً نبودن فاعل ظاهری در جمله وندهای (شناسه‌های) فعلی، معنی واقعی شخص را نشان نمی‌دهند و در معنای مجازی به کار می‌روند.

واژه‌های کلیدی: شخص، وجه، شمار، فعل، ضمیر شخصی، ابزار دستوری، ابزار لغوی.

۱- این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی «بررسی نمود و چگونگی مقوله‌های گرامری وجه، شخص و شمار افعال روسی در مقایسه با افعال فارسی»، به شماره ۴۶۰۵۰۰۴/۱ که با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه تهران در دست انجام است.

* تلفن: ۰۲۱-۶۱۱۱۹۱۱۹، دورنگار: ۰۲۱-۸۸۶۳۴۵۰۰، E-mail: amhoseini@ut.ac.ir

مقدمه

مقوله دستوری شخص "лицо"، از زمره‌های دستوری است که در گستره فعل و ضمیر مورد مطالعه و بررسی زبان‌شناسان روس قرار گرفته است. این مقوله دستوری، بیانگر شخص یا چیزی است که، عمل فعل جمله، به آن نسبت داده می‌شود. شخص در فعل می‌تواند گوینده یا نویسنده پیام "говорю" (صحبت می‌کنم)، شنونده یا خواننده آن "говоришь" (صحبت می‌کنی)، و یا شخص و یا آنچه که موضوع گفتار است، "говорит" (صحبت می‌کند)، باشد. زبان‌شناسان روس، ابزار بیان شخص افعال روسی را ابزار دستوری می‌دانند. این ابزار، همان شناسه‌های فعل، در صیغه‌های مفرد و جمع زمان‌های حال و آینده‌اند. در حالی که، ابزار بیان مقوله دستوری شخص در ضمائر لغوی است نه دستوری (والودین Володин (A. П.، ۲۰۰۲، ۲۷۲-۲۷۱). لکانت پ.ا. مقوله دستوری شخص را یکی از مهم‌ترین مقوله‌های دستوری فعل می‌داند، که با مقوله‌های دستوری دیگر آن، مانند زمان و وجه در ارتباط است. وی، سه شکل اول شخص، دوم شخص و سوم شخص فعل را از یک دیگر متمایز کرده و می‌نویسد که هر یک از آنها، برای بیان مفرد و جمع، ابزار دستوری متفاوتی دارند (لکانت (Лекант П. А.)، ۲۰۰۱، ۲۷۷). تلنکووا م.ا. نیز، مقوله دستوری شخص را در نظام افعال روسی، مهم‌ترین مقوله دستوری می‌داند که به کمک آن گوینده یا نویسنده، کننده کار را مشخص می‌کند. با این یادآوری که وی می‌تواند خود او (اول شخص)، مخاطب وی (دوم شخص)، و یا شخصی که در مکالمه حضور ندارد (سوم شخص)، به تنهایی و یا با همکاری دیگران باشند. (تلنکووا (Теленкова М. А.)، ۲۰۰۵، ۲۳۷). درباره صیغه‌های شخصی فعل در زمان‌های غیر گذشته، والودین آ. پ.، ضمن اشاره به نظریات زبان‌شناسانی چون یاکوبسون (Якубсон Р. О.) و بنونیست (Бенвенист Э.) می‌نویسد: «اول شخص و دوم شخص همه افعال حتماً بر شخص (انسان) دلالت دارد، در صورتی که، سوم شخص می‌تواند، گاهی بر شخص، و زمانی بر غیر شخص دلالت کند» (والودین، ۲۰۰۲، ۲۷۲).

بحث و بررسی

زبان‌شناسان روس، افعال روسی را از نظر بیان و یا عدم بیان مقوله دستوری شخص، به افعال شخص‌دار (личный глагол) و افعال بدون شخص (безличный глагол) دسته‌بندی کرده‌اند (لکانت، ۲۰۰۲، ۲۶۲). افعال شخص‌دار، که بخش اعظم افعال روسی را شامل می‌شوند، افعالی‌اند، که قابلیت تغییر در صیغه‌های اول شخص، دوم شخص و سوم شخص

جمع و مفرد در زمان حال و آینده وجه اخباری را دارند و با نهاد جمله خود در مقوله‌های دستوری شخص، شمار و جنس مطابقت و هماهنگی دارند، در صورتی که، افعال بدون شخص روسی، تنها در شکل سوم شخص مفرد زمان حال، آینده و گذشته خنثی به کار می‌روند و از نظر شخص و شمار با نهاد رابطه مطابقت و هماهنگی ندارند.

رابطه شخص و شمار در وجه اخباری افعال شخص‌دار

صیغه‌های شخصی فعل شخص‌دار روسی، در زمان‌های حال و آینده، افزون بر ویژگی دستوری شخص، معانی دستوری وجه و شمار را نیز نشان می‌دهند. هر صیغه شخصی فعل روسی، هم شمار مفرد و هم شمار جمع دارد، و چنانچه، در زمان حال و آینده که بر بود یا نبود قضیه‌ای دلالت داشته باشد، به آن وجه اخباری می‌گویند و شناسه‌های آنها واحدهای دستوری‌ای هستند که علاوه بر معنای شخص، نشان دهنده معانی دستوری وجه و شمار همان فعل‌اند. به مثال زیر توجه کنید:

Иду сквозь тьму на гаснущий свет костра.

از میان تاریکی به سمت نور آتشی که در حال خاموشی است، می‌روم.
شناسه اول شخص "я" (-م) در فعل "иду" (می‌روم) ابزار دستوری است که هم بر وجه اخباری فعل مورد نظر دلالت دارد و هم نشان دهنده اول شخص مفرد فعل مذکور است. لازم به یادآوری است، که زمان گذشته وجه اخباری افعال روسی، برای بیان شخص، ابزار دستوری ندارند، بنابراین، تعیین شخص فعل روسی در زمان گذشته، تنها به کمک ضمائر شخصی امکان‌پذیر است. یعنی ابزار بیان شخص در گذشته اخباری لغوی (ضمیر) است، نه دستوری (شناسه فعل)، در صورتی که بیان وجه اخباری و شمار فعل، در زمان گذشته مقوله دستوری است:

من (تو، او) این مقاله را خواندم (خواندی، خواند).
Я (Ты, Он) читал эту статью.
وند "л" در فعل "читал" (خواندم، خواندی، خواند) جمله فوق، نشانه مفرد مذکر گذشته اخباری است، و ابزار دستوری بیان شخص را ندارد. بنابراین، تنها، ترکیب ضمیر شخصی "я", "ты", "он" به ترتیب «من»، «تو»، «او» و یا اسم به عنوان فاعل با فعل مذکور است که شخص فعل را تعیین می‌کند. ابزار دستوری زمان گذشته فعل روسی، به گونه‌ای است که، جنس دستوری (مذکر، مؤنث، خنثی) فاعل را نیز تعیین می‌کند. درباره چگونگی بیان مقوله دستوری شخص در زمان گذشته وجه اخباری و وجه التزامی چسنووکوا (Чеснокова Л.Д.)

می‌نویسد: «مطابق منابع موجود علمی و آموزشی فرم گذشته افعال روسی نیز مقوله دستوری شخص را نشان می‌دهند. این مقوله دستوری را خود فعل به تنهایی بیان نمی‌کند، بلکه در ترکیب با ضمیر شخصی است که بیان می‌شود، (چسنوکووا، ۲۰۰۲، ۱۰۲-۱۰۱).

شخص و شمار در وجه امری افعال شخص‌دار

دروجه امری افعال روسی، گوینده و یا نویسنده، مخاطب خود را به انجام یا عدم انجام کاری که فعل جمله می‌نامد، دعوت می‌کند. با افزودن یکی از وندهای "-u/ume", "-b/ome", "-ü/üme" به بن مضارع و یا بن مصدری فعل معنای دستوری وجه امر فعل مورد نظر بیان می‌شود. وندهای مذکور، همچنین، ابزار بیان مقوله شخص و شمار در وجه امری فعل نیز هستند. در جمله:

این مقاله را بخوانید. *Читайте эту статью.*

وند "-üme" در فعل "читайте" (بخوانید) معنی وجه امر دوم شخص جمع را می‌رساند، بنابراین وند مذکور افزون بر معنای دستوری وجه، معانی شخص (دوم شخص) و شمار (جمع) را نیز نشان می‌دهد.

وجه امر افعال زبان روسی، گاهی به صورت ترکیبی بیان می‌شود. در این صورت ابزار دستوری بیان وجه امری توسط واژه کمکی امر بیان می‌شود. در امر اول شخص، که عموماً از ترکیب فعل کمکی "давай/давайте" و شکل اول شخص جمع فعل اصلی ساخته می‌شود، معنای دستوری امر، شمار و شخص را فعل کمکی بیان می‌کند. به جمله زیر توجه کنید:

بیایید نگاه کنیم. *Давайте посмотрим!*

وند "-üme" در فعل کمکی "давайте" (بیایید) ابزار بیان معنای دستوری وجه امر، شخص و شمار امر ترکیبی اول شخص است. و شناسه "-um" اول شخص جمع فعل "смотрим" (نگاه می‌کنیم)، به معنای انجام مشترک عمل فعل جمله است و از آنجا که گوینده و یا نویسنده خود در انجام عمل مورد نظر شرکت دارد، به آن امر اول شخص می‌گویند. (میلاسلاوسکی (Милославский И. Г.)، ۱۹۸۹، ۴۹۷-۴۹۶).

در زبان روسی، گاهی وجه امری فعل، به کمک ادات "пусть / пускай" و شکل سوم شخص جمع یا مفرد فعل ساخته می‌شود که به آن امر سوم شخص می‌گویند (همان ۴۹۷-۴۹۶). در این نوع وجه امر، مخاطب، شخصی است که در مکالمه غایب است، اما گوینده و یا نویسنده از طریق واسطه‌ای وی را به انجام عمل فعل دعوت می‌کند. ابزار دستوری

بیان این نوع امر ادات "пусть / пускай" اند. در جمله:

Пусть Олег позвонит мне сегодня вечером.

بگذار (بگو) آنگ امشب به من زنگ بزند.

وجه امر فعل از ترکیب ادات "пусть" (بگذار)، به همراه شکل سوم شخص مفرد فعل "позвонит" (زنگ خواهد زد) ساخته شده است. در اینجا ادات "пусть" معنای دستوری امر و شناسه فعلی "им" (-ند) معانی دستوری شخص (سوم شخص) و شمار (مفرد) را بیان می‌کند.

با توجه به مثال‌های فوق، می‌توان گفت که در زبان روسی، شخص و شمار در وجه امری (شکل ساده و یا ترکیبی) دارای ابزار دستوری یا وندهای است که معانی دستوری فوق را بیان می‌کنند.

شخص و شمار در وجه التزامی افعال شخص‌دار

در زبان روسی، وجه التزامی که بر احتمال وقوع کاری در زمان حال، آینده و یا گذشته دلالت دارد، از شکل گذشته فعل و ادات "бы" ساخته می‌شود. از آنجا که، شکل گذشته فعل زبان روسی، ابزار دستوری بیان معنی دستوری شخص را ندارد، معنی دستوری شخص وجه التزامی نیز در زبان روسی، مانند گذشته وجه اخباری، به کمک ضمائر شخصی و یا اسمی که فاعل جمله است، بیان می‌شود. به مثال زیر توجه کنید:

Поехал бы ты на юг.

کاش به جنوب می‌رفتی.

وند "и" در فعل "поехал"، نشانه مفرد مذکر گذشته فعل مورد نظر است و هیچ نشانه دستوری از شخص، در فعل مذکور وجود ندارد. ادات "бы" در جمله مذکور، تنها وجه اخباری را به التزامی تبدیل کرده است. در جمله فوق، ضمیر شخصی "ты" (تو)، نشانه دوم شخص مفرد فعل مورد نظر است. با توجه به مفرد بودن فعل جمله، ضمائر "я" (من) و "он" (او مذکر) نیز، می‌توانند جایگزین ضمیر فاعلی دوم شخص مفرد شوند.

با دقت در جمله‌های بالا، به راحتی می‌توان پی برد که در وجه التزامی روسی به کمک وندهای "и" -تهی در مفرد مذکر، "а" -در مفرد مؤنث، "о" -در مفرد خنثی و "и" -در فرم‌های اول شخص، دوم شخص و سوم شخص جمع معنی دستوری شمار را بیان می‌کنند.

بنابراین، می‌توان گفت که معنی دستوری شخص در افعال شخص‌دار روسی، گاهی به وسیله ابزار دستوری مندرج در فعل جمله در زمان حال یا آینده وجه اخباری و فرم ساده وجه

امری بیان می‌شود و زمانی که فعل مورد نظر ابزار بیان آن را ندارد، ابزار کمکی، یعنی ضمایر شخصی آن را بیان می‌کنند. در صورتی که ابزار دستوری مقوله شمار را همه فعل‌های شخص‌دار روسی، در وجوه اخباری، امری و التزامی دارند.

تغییر معنای شخص در متن

در زبان روسی، گاهی ابزار دستوری شخص فعل، در معنای واقعی خود به کار نمی‌رود و کاربرد مجازی دارد (میلانسلوسکی، ۱۹۸۹، ۴۹۹-۴۹۸). در ادامه به برخی از معانی مجازی شخص افعال روسی می‌پردازیم.

۱. معنی شخص نامعلوم فعل (неопределённо-личное значение)

چنانچه، سوم شخص جمع وجه اخباری فعل زمان حال و یا آینده روسی در جمله با فاعل معینی به کار نرود، در زبان روسی به آن، فعل شخصی نامعلوم می‌گویند. زیرا، فاعل این گونه افعال، می‌تواند یک نفر و یا چند نفر باشند. به مثال‌های زیر توجه کنید:

A) По телевизору передают последние известия.

آخرین اخبار تلویزیون را پخش می‌کنند.

وند "ют-" در فعل "передают" (پخش می‌کنند)، نشانه سوم شخص جمع زمان حال است و به دلیل آن که فاعل آن در جمله مشخص نیست، می‌تواند، هم بر فاعل مفرد و هم بر فاعل جمع دلالت داشته باشد. در مثال فوق، گوینده اخبار، ممکن است یک نفر و یا بیشتر از یک نفر باشد. در زبان روسی، به جملاتی که در آنها این نوع افعال بکار رفته باشد، جمله با شخص نامعلوم "неопределённо-личное предложение" می‌گویند. لازم به یاد آوری است که شکل گذشته جمع وجه اخباری افعال روسی نیز، هر چند که به تنهایی معنی شخص را بیان نمی‌کنند، بلکه، ضمایر و اسامی در ترکیب با آنها، شخص فعل را تعیین می‌کنند، در صورتی که با ضمایر فاعلی در جمله ترکیب نشوند، از دسته افعال با شخص نامعلوم به شمار می‌آیند. به مثال زیر دقت کنید:

Б) По телевизору передавали последние известия.

آخرین اخبار را از تلویزیون پخش کردند.

با کمی دقت در مثال‌های "а" و "б"، می‌توان پی برد که، زمان‌های حال و یا گذشته وجه اخباری افعال فوق، از نظر بیان شخص یکسانند. و هیچ کدام، از تعداد و نوع فاعل،

خبری به شونده و یا خواننده پیام خود نمی دهند. بنابراین، تنها ابزار دستوری بیان شخص در افعال روسی، بدون وجود واژه‌ای (ضمیر یا اسمی) که شخص (فاعل) فعل را به وضوح بنامد، ممکن است، برای نشان دادن شخص واقعی فعل کافی نباشد، و ابزار دستوری بیان شخص فعل در جمله، در معنای مجازی به کار رفته باشد.

۲. شخص همگانی فعل (обобщённо-личное значение)

گاهی دوم شخص مفرد و اول شخص جمع زمان حال و یا آینده وجه اخباری و یا دوم شخص مفرد وجه امری افعال روسی که فاعل شان در جمله معلوم نیست، در معنای واقعی شخصی خود به کار نمی روند، و نشانه فاعل همگانی فعل مورد نظر واقع می شوند. شخص (فاعل یا مخاطب) واقعی این گونه افعال همگان‌اند. غالباً ضرب‌المثل‌ها که نشانه حقایق و واقعیت‌های عامه فهم زندگی‌اند، صیغه‌های شخصی فعل شان این گونه است. شخص فعل، در این نوع جملات، خارج از محدوده زمانی و مکانی معین قرار دارد. زبان‌شناسان روس، جملاتی که شخص فعل شان در این معنی مجازی به کار برود را، جمله با معنای تعمیمی (обобщённо-личное) می نامند (کروچکوا (Крючкова Л. С.)، ۲۰۰۴، ۶۱-۵۹). به جملات زیر دقت کنید:

A) С кем поведёшься, от него и наберёшься.

با ماه نشینی ماه شوی با دیگ نشینی سیاه شوی.

Б) Век живиц – век учись.

ز گهواره تا گور دانش بجوی.

В) Что имеем – не храним, потявши – плачем.

از چیزی که داریم مواظبت نمی کنیم، وقتی که از دستش دادیم برایش گریه می کنیم.

در جمله "A" وند "ёшь" در افعال "поведёшься" (دوست شوی)، "наберёшься"

(کسب می کنی) ابزار دستوری دوم شخص مفرد وجه اخباری‌اند. اما، از آنجا که افعال جمله فوق، مخاطب یا فاعل مشخصی ندارند، بنابراین، مخاطب آنها، همگانند، نه دوم شخص مفرد، و جمله فوق که ضرب‌المثل است، موضوعی بدیهی را برای همه، خارج از محدوده زمانی و مکانی معین، بیان می کند.

در جمله "B" نیز وند "и" در افعال "живи" (زندگی کن) و "учись" (تحصیل کن)

ابزار دستوری دوم شخص امر مفرد است، اما به دلیل نبودن ضمیر دوم شخص مفرد "ты" (تو)، فعل جمله، همگان را مخاطب خود قرار می دهد، و به همین دلیل، جمله فوق

ضرب‌المثل است.

جمله "B" نیز، که افعال وجه اخباری "имеем" و "храним"، در آن دارای وندهای "em" و "им" اول شخص جمع‌اند، به علت نداشتن ضمیر فاعلی "мы" (ما)، همگان را مورد خطاب خود قرار می‌دهد. و از آنجا که ضرب‌المثل است، مخاطبان آن نیز محدود به زمان و مکان معینی نیستند.

با توجه به جملات فوق، که در آنها فاعل ظاهری فعل جمله نامیده نشده است، باید گفت که یکی از دلایل تغییر معنای شخص افعال روسی، نبودن فاعل ظاهری در کنار فعل جمله است.

۳. شخص و شمار مجازی

تغییر معنایی شخص فعل و کاربرد مجازی آن در جملات روسی، گاهی ممکن است، حتی با وجود فاعل ظاهری جمله انجام شود، که در این صورت، این تغییر، شامل معنی دستوری شمار فعل نیز می‌شود. به جمله زیر توجه کنید:

خب، حالمون چطوره؟
 Ну как мы себя чувствуем?
 واضح است، که منظور گوینده و یا نویسنده، از کاربرد شکل اول شخص جمع وجه اخباری فعل "чувствуем"، جويا شدن از حال مخاطب دوم شخص مفرد است. وی از این طریق، قصد بیان همدردی و همدلی با مخاطب خود را دارد (تلنکووا، ۲۰۰۵، ۲۳۸-۲۳۷).
 در جمله:

به تو می‌گویند یا نه؟
 Тебе говорят или нет?
 نیز، منظور از کاربرد شناسه سوم شخص جمع وجه اخباری "ят" در فعل "говорят" در واقع همان اول شخص مفرد "ю" (-یم) گوینده است، نه سوم شخص جمع. در این جمله، شناسه فعل، معنی واقعی شخص و شمار را نشان نمی‌دهد، زیرا در جمله فاعل ظاهری وجود ندارد، و شرایط متن است که، فاعل یا مخاطب واقعی فعل جمله را مشخص می‌کند.
 با توجه به جمله:

با تو همیشه عقب‌ام.
 Вечно с тобой опаздываешь.
 هر چندوند "ешь" در فعل "опаздываешь" (تأخیر می‌کنی)، بر دوم شخص مفرد وجه اخباری دلالت دارد، اما در مثال فوق، معنی واقعی خود را از دست داده و در معنی مجازی اول شخص مفرد به کار رفته است، که یکی از دلایل مهم کاربرد مجازی شخص فعل

در این جمله، نبودن فاعل ظاهری در جمله است و دلیل دیگر، شرایط گفتار یا متن است.

وجه و شمار در افعال بدون شخص

همان طور که گفته شد، افعال روسی به لحاظ روابط نحوی با نهاد و قابلیت و یا عدم قابلیت صرف در صیغه‌های شخصی مفرد و جمع، به دو گروه افعال شخص‌دار و افعال بدون شخص دسته‌بندی می‌شوند (لکانت ۲۰۰۲، ۲۶۲).

افعال بدون شخص به آن دسته از افعال روسی گفته می‌شود، که در زمان حال، آینده و گذشته وجه اخباری تنها در شکل سوم شخص مفرد به کار می‌روند. این افعال، بر خلاف افعال شخص‌دار، هیچ گونه هماهنگی با فاعل خود از نظر شخص و شمار ندارند. نهاد فعل بدون شخص، کلمه‌ای است که، رابطه نحوی اش با فعل از نوع رابطه مطابقت و هماهنگی (согласование) نیست. رابطه نحوی نهاد و گزاره فعلی بدون شخص از نوع رابطه هدایت نحوی (управление) است، و نهاد این جملات نهاد منطقی است نه نهاد دستوری (حسینی، ۱۳۸۵، ۳۵-۳۰). به مثال زیر توجه کنید:

А) Крышу сорвало ветром. کنده شد.
 (شیروانی) با باد کنده شد.
 (نهاد منطقی) (گزاره فعلی بدون شخص) (субъект) (безличный глагол)

Б) Меня знобит.
 (نهاد منطقی در جمله روسی) (گزاره فعلی بدون شخص در جمله روسی) (субъект) (безличный глагол)
 با توجه به جمله "a"، کلمه "ветром" (به وسیله باد)، اسمی است که نقش نهاد جمله را دارد، و از آنجا که فعل جمله فوق بدون شخص است، نهاد جمله، شکل دستوری غیر فاعلی (B.n.) دارد. در این جمله، فعل بدون شخص "сорвало"، که فرم گذشته خنثی وجه اخباری است، هیچ یک از ویژگی‌های دستوری شمار و شخص را بیان نمی‌کند. در جمله "b" نیز که ضمیر شخصی "меня" (من را)، نهاد آن است، و در شکل مفعولی به کار رفته است، نه فاعلی. فعل بدون شخص "знобит" (لرزید)، که شکل سوم شخص مفرد زمان حال وجه اخباری دارد، نیز، برخلاف آن که ابزار زبانی بیان معنای دستوری سوم شخص مفرد را دارد، اما این ابزار دستوری سوم شخص، با معنای دستوری اول شخص مفرد فاعل منطقی "меня" (من را)، در جمله خود هیچ هماهنگی ندارد. در واقع شکل سوم شخص مفرد افعال بدون شخص، با توجه به آن که، با نهاد منطقی اول شخص، دوم شخص و سوم شخص مفرد و جمع، بدون تغییر و یکسان به کار می‌رود، بنابراین، ابزار دستوری ظاهری سوم شخص مفرد، فاقد معنای

دستوری واقعی خود است، این ویژگی نحوی، وجه تمایز فعل بدون شخص روسی از فعل شخص‌دار آن است. افعال بدون شخص، افزون بر آن که در صیغه‌های مختلف شخصی زمان حال و یا آینده وجه اخباری صرف نمی‌شوند، در شکل وجه امری ساده نیز به کار نمی‌روند. جملاتی که در آنها، این افعال، نقش گزاره را دارند، زبان‌شناسان روس، جملات بدون شخص "безличное предложение" می‌نامند. جملات بدون شخص روسی را، بر اساس ویژگی معنایی‌شان، می‌توان گونه‌ای از جملات مجهول نامید. با این تفاوت که جملات مجهول روسی، ویژگی‌های دستوری- نحوی متفاوتی نسبت به جملات بدون شخص دارند. وجه تشابه جملات بدون شخص و جملات مجهول روسی، در این است که نقش نهاد، در انجام عمل فعل جمله، برای گوینده و یا نویسنده پیام، کاملاً بی‌اهمیت است، و آن چیزی که از نظر وی اهمیت دارد، نامیدن وضعیت و حالت موجود است (والگینا (Валгина Н. С.)، ۱۷۲، ۱۹۹۱).

از آنجا که افعال بدون شخص، به طور گسترده در زبان روسی به کار می‌روند، برخی از زبان‌شناسان روس، در پاسخ به دلایل پیدایش و کاربرد گسترده این افعال، معتقدند که این کاربرد گسترده، ممکن است، ریشه در تاریخ زبان روسی نداشته باشد، بلکه دلایل فرا زبانی، یعنی آداب فرهنگی و جهان‌بینی ملی روسیه، می‌تواند علت پیدایش و کاربرد گسترده این گونه افعال در زبان روسی باشد (<http://koprov.boom.ru/files/17.doc>).

معنای دستوری وجه در افعال بدون شخص

افعال بدون شخص، به لحاظ ویژگی دستوری و معنایی نمی‌توانند در شکل دوم شخص جمع یا مفرد وجه امری که مفاهیم درخواست، توصیه، خواهش، دعوت و دستور را دارند، به کار بروند. این افعال، عموماً وجه اخباری و در مواردی هم وجه التزامی دارند. از لحاظ معنی و کاربرد این نوع افعال را می‌توان به سه گروه دسته‌بندی کرد.

۱. افعالی که نشان دهنده وضعیت جوی و پدیده‌های طبیعی هستند، مانند "вечереть" (شب شدن)، "хололеть" (سرد شدن). این دسته از فعل‌های بدون شخص روسی، بدون ترکیب با اسم در نقش نهاد، در جمله به تنهایی به کار می‌روند:

Светаем. (هوا) دارد صبح (روشن) می‌شود.

وجه اخباری سوم شخص مفرد فعل فوق، در زمان حال به تنهایی یک جمله کامل است. فعل بدون شخص "светает" فاقد ویژگی‌های دستوری شخص و شمار است. همان طور که

قبلاً گفته شد، شخص و شمار شناسه "em-" مجازی است، نه حقیقی. زیرا شناسه سوم شخص، در افعال بدون شخص روسی، برای اول شخص، دوم شخص و سوم شخص جمع و مفرد یکسان به کار می‌رود.

۲. افعالی که نشان دهنده وضعیت و حالت انسان‌اند، مانند "знобить" (لرز کردن)، "тошнить" (حالت تهوع داشتن). نهاد، با این افعال، تنها در حالت مفعولی یا متممی به کار می‌رود:

Их лихорадит. تب می‌کنند.

فعل جمله فوق، از گروه افعال بدون شخص است. وند "ит-" (ند) در آن، تنها ابزار گرامری نشانه زمان حال وجه اخباری است. شخص و شمار فعل مذکور، با شخص و شمار نهاد جمله (آنها) مطابقت ندارد.

۳. افعالی که بر ضرورت و لزوم انجام و یا عدم انجام کاری دلالت می‌کنند، مانند "следовать" (بایستن)، "прійтись" (مجبور بودن). به جمله زیر توجه کنید:

Моим друзьям пришлось перейти в другое помещение.

دوستانم مجبور شدند به اتاق دیگری بروند.

تنها معنی دستوری، که فعل "пришлось" (مجبور شد)، در جمله فوق بیان می‌کند، زمان گذشته وجه اخباری است.

با توجه به معنای افعال بدون شخص روسی، باید گفت که افعال هر سه گروه معنایی، در زمان حال و آینده وجه اخباری، به کار می‌روند. افعال گروه دوم، علاوه بر وجه اخباری، می‌توانند، در وجه امری سوم شخص (ترکیبی) نیز به کار بروند، که در این صورت وجه امر فعل، معنی اصلی خود را نمی‌دهد، بلکه معنی وجه التزامی دارد. به مثال زیر توجه کنید:

Пусть рассветёт. тогда поедем. بگذار صبح بشود، آن وقت می‌رویم.

در جمله فوق، گوینده یا نویسنده، میل و آرزوی پدید آمدن حالتی (نه انجام کاری) را، با استفاده از وجه امر فعل بدون شخص "рассветит" (صبح شدن)، بیان می‌کند. در واقع، هیچ فاعل ظاهری در جملات روسی، نمی‌تواند در ترکیب با این دسته از افعال، عمل فعل مورد نظر را تحقق بخشد (مثلاً، با توجه به این جمله، کسی نمی‌تواند هوا را صبح کند). بنابراین، هر چند، کاربرد وجه امر این دسته از افعال در زبان روسی ممکن است، اما معنی واقعی امر (دستور، خواهش، توصیه) را نمی‌دهد.

افعال بدون شخص گروه سوم، علاوه بر وجه اخباری، قابلیت کاربرد در وجه التزامی را

نیز دارند. با توجه به معنی لغوی افعال بدون شخص این گروه و مطابقت آن با معنی وجه التزامی (بایستن/نبایستن)، شکل وجه التزامی آنها، معنی واقعی وجه التزامی را می‌دهد. به جمله زیر توجه کنید:

او می‌بایست می‌خواند. *Ему следовало бы читать.*

در جمله فوق، فعل "следовало" (می‌بایست)، از افعال گروه سوم است، که در ترکیب با ادات "бы" وجه التزامی دارد. این فعل، فاقد معانی دستوری شخص و شمار است، زیرا که فاعل آن می‌تواند جمع یا مفرد باشد، بی آن که شکل فعل تغییر کند.

کاربرد افعال شخص‌دار در معنی فعل بدون شخص

در زبان روسی، گاهی افعال متعدی شخص‌دار، در معنی فعل بدون شخص به کار می‌روند. در این صورت، فعل مورد نظر، تمامی ویژگی‌های دستوری افعال بدون شخص را به خود می‌گیرد. بنابراین، این دسته از افعال، بر اساس میل و سلیقه فردی و یا هدف برقراری ارتباط با مخاطب، می‌توانند هم با نهاد جمله در حالت فاعلی (I.n.)، در صیغه‌های شخصی لازم به کار برده شوند، و با نهاد جمله خود، در معانی دستوری شخص و شمار هماهنگی داشته باشند، و هم در معنی دستوری بدون شخص، با ویژگی‌های مذکور این افعال به کار بروند. به این ترتیب، برخی افعال روسی، دو گونه کاربرد در جملات دارند. به مثال زیر توجه کنید:

Одного утенка унесло течением реки в колесо мельницы.

یک اردک با جریان آب رودخانه لای چرخ آسیاب رفت.

در این مثال، فعل "унесло" (برد)، از گروه افعال شخص‌داری است، که در معنی دستوری بدون شخص به کار رفته است. نهاد این جمله "течением реки" (با جریان آب رود)، حالت متممی (T.n.) دارد. و فعل آن، هیچ هماهنگی در مقوله‌های دستوری شخص، شمار و جنس با فاعل خود ندارد.

گوینده یا نویسنده این پیام، می‌تواند فعل مذکور را، در شکل شخص‌دار نیز، در جمله‌ای دیگر به کار ببرد. به مثال زیر توجه کنید:

Течение реки унесло одного утенка в колесо мельницы.

جریان آب رودخانه یک اردک را لای چرخ های آسیاب برد.

در جمله فوق، فعل "унесло" (برد)، در معنی شخص‌دار خود، با نهاد جمله در شکل

فاعلی (*И.п.*) به کار رفته است، بنابراین، فعل جمله فوق، با فاعل خود، در بیان معانی دستوری شخص، شمار و جنس مطابقت دارد. یادآوری می‌شود، که شخص، شمار و جنس فعل گذشته این جمله، تابع فاعل آن است. کاربرد دو جمله روسی فوق، که هر دو یک پیام را می‌رسانند، صحیح است. باید گفت، که گوینده یا نویسنده، با به کار بردن فعل بدون شخص در جمله "a"، تنها، نقش فاعل جمله در واقعه مذکور را، بی‌اهمیت جلوه داده است و پدید آمدن وضعیتی جدید، یعنی لای چرخ آسیاب رفتن مرغابی، برای وی اهمیت دارد نه دلیل این رخداد. اما در جمله بافعل شخص دار "b"، گوینده یا نویسنده پیام، به نقش فاعل، به عنوان عامل، اهمیت داده است.

شمار، شخص و وجه فعل در جملات مصدری

دسته‌ای از جملات در زبان روسی، به سبب آن که گزاره‌شان شکل مصدری دارد، به جملات مصدری معروفند. برخی از زبان‌شناسان روس، این نوع جملات را به علت آن که مصدر فعل، قابلیت بیان ویژگی‌های دستوری شخص و شمار را ندارد، نوعی از جملات بدون شخص می‌دانند (کروچکووا، ۲۰۰۴، ۸۱). لازم به یادآوری است که، گزاره مصدری این جملات، از نوع افعال شخص‌دار روسی است و تنها به سبب نوع و هدف از برقراری ارتباط (*цель коммуникации*) و دلایل نحوی، فعل جمله به صورت مصدر به کار می‌رود. ویژگی نحوی این جملات به گونه‌ای است که تشخیص معنی دستوری وجه فعل جمله، به کمک عناصر زبانی موجود در جمله، به راحتی امکان‌پذیر است (حسینی، ۱۳۸۱، ۳۲-۲۹).
به جمله زیر دقت کنید:

او کسی را ندارد که با وی صحبت کند. ***Ему не с кем поговорить.***

همانطور که مشاهده می‌شود، فعل جمله فوق، برخلاف آن که از دسته افعال شخص‌دار روسی است، به شکل مصدر به کار رفته است، به همین دلیل، ویژگی‌های دستوری شخص و شمار را نشان نمی‌دهد. تعیین معانی مذکور با توجه به فاعل این جمله که مانند فاعل جملات بدون شخص، در حالت متممی (*Д.п.*) به کار رفته، امکان‌پذیر است و با توجه به آن که جمله فوق، در بر دارنده پیامی است که از واقعیتی در جهان هستی در زمان حال خبر می‌دهد، بنابراین، وجه فعل این جمله، اخباری است. در جمله:

همه کار کنند! ***Всем работать!***

فعل جمله مذکور نیز، از دسته افعال شخص‌دار است، و می‌تواند در زمان حال، در

صیغه‌های مختلف صرف شود، تا معانی گرامری شخص و شمار را برساند، اما، به دلیل آن که مصدر فعل روسی، فاقد معانی دستوری مذکور است، بنابراین، معانی دستوری فوق را، ضمیر "всем"، در حالت متممی (Д.п.) بیان کرده است. وجه فعل این جمله نیز، با توجه به ویژگی نحوی آن، و مفهوم پیام جمله، امری است.

شکل مصدری فعل روسی، همچنین می‌تواند وجه التزامی داشته باشد. به جمله زیر دقت کنید:

کاش می‌توانستم مادرم را ببینم. *Мне бы только увидеть свою мать.*

در این جمله نیز، شکل مصدری فعل شخص‌دار روسی به کار رفته است، بنابراین، گزاره جمله، معانی دستوری شخص و شمار را نشان نمی‌دهد. معانی مذکور را، ضمیر شخصی "мне" که نهاد جمله است و به لحاظ نحوی حالت متممی (Д.п.) دارد، بیان می‌کند. وجه فعل مذکور، التزامی است، که این معنی دستوری را ادات "бы" به مصدر فعل جمله داده است.

افعال شخص‌دار ناقص

برخی افعال شخص‌دار روسی، به لحاظ معنی لغوی‌شان، در همه صیغه‌های شخصی زمان حال و یا آینده وجه اخباری صرف نمی‌شوند، و در جدول صرفی خود، بعضی اشخاص را در حالت جمع یا مفرد ندارند. افعال "победить" (پیروز شدن)، "убедить" (متقاعد کردن)، "держит" (گستاخی کردن)، "очутиться" (پیدا شدن)، "чудить" (خل بازی در آوردن)، از افعالی‌اند، که در شکل اول شخص مفرد به کار نمی‌روند. همچنین، افعال "телиться" (گوساله زاییدن)، "разрастись" (رشد و نمو کردن گیاهان)، "употребляться" (به کار برده شدن)، نیز برخی افعال روسی‌اند، که در جدول صرفی خود، شکل اول شخص و دوم شخص مفرد و جمع را ندارند.

نتیجه

مقوله دستوری شخص در زبان روسی، از موضوعاتی است، که چگونگی بیان آن را در جمله می‌بایست همزمان در گستره فعل و ضمیر و در گرو همکاری متقابل آن دو بررسی کرد. ابزار بیان شخص افعال روسی، گاهی دستوری است و به کمک شناسه و یا وندهای معین فعل بیان می‌شود، و زمانی لغوی، و توسط عناصر زبانی دیگر، که نهاد جمله‌اند، یعنی، ضمائر نشان داده می‌شود.

با توجه به تنوع ویژگی‌های دستوری- نحوی افعال روسی، و چگونگی بیان شخص، نقش ضمائر شخصی، در بیان این مقوله دستوری، بسیار مهم است. عدم وجود ضمائر شخصی در جملات روسی با فعل شخص‌دار، در مواردی، باعث می‌شود، که وندهای (شناسه‌های) فعلی به تنهایی، نتوانند شخص واقعی فعل را نشان دهند و در معنی مجازی آن به کار برده شوند.

افعال شخص‌دار، دسته‌ای از افعال روسی‌اند که، در زمان حال یا آینده وجه اخباری و وجه امری، به کمک ابزار دستوری شناسه، معانی شخص و شمار فعل را نشان می‌دهند، و در این معانی با فاعل خود مطابقت دارند. اما در زمان گذشته وجه اخباری و وجه التزامی، فاقد ابزار دستوری بیان معنی شخص هستند، که در این صورت، ابزار لغوی یعنی، ضمائر شخصی و یا اسم، معنی دستوری شخص فعل را نشان می‌دهد.

افعال بدون شخص روسی، ویژگی‌های دستوری متفاوتی دارند، این افعال، به دلیل آن که در صیغه‌های شخصی جمع و مفرد صرف نمی‌شوند، ابزار بیان معانی شخص و شمار را ندارند. فاعل این افعال، که نهاد منطقی جمله است، و در حالت متممی و مفعولی به کار می‌رود، تنهاوسیله بیان معانی شخص و شمار فعل است.

جملات مصدری، که فعل آنها از افعال شخص‌دار است، و به صورت مصدر به کار می‌رود نیز، قابلیت بیان معانی دستوری شخص و شمار را ندارد، این معانی در این جملات نیز به کمک ابزار لغوی (ضمائر شخصی) بیان می‌شوند.

کتاب‌شناسی

حسینی، امیر. (۱۳۸۱). «بررسی و تحلیل ویژگی‌های دستوری- نحوی مصدر زبان روسی در مقایسه با مصدر زبان فارسی» پژوهش زبان‌های خارجی. شماره ۱۲. تهران، انتشارات دانشگاه تهران. ۱۹-۳۲.

Валгина, Н. С. (1991). *Синтаксис современного русского языка*. Москва: Высшая школа.

Володин, А. П. и др. (2002). *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.

Крючкова, Л. С. (2004). *Русский язык как иностранный / синтаксис простого предложения*. Москва: ВЛАДОС.

Лекант, П. А. (2002). *Современный русский язык*. Москва:

Милославский, И. Г. (1989). *Современный русский язык.* / под ред. Белоцапковой, В. А. / Москва: Высшая школа.

Теленкова, М. А. и др. (2005). *Современный русский язык.* Москва: АЙРИСПРЕС.

Чеснокова, Л. Д. и др. (2002). *Современный русский язык.* / под ред. Дибровой, Е. И. / Москва: АСADEMIА.

<http://koprov.boom.ru/files/17.doc>. 4 NOV 2007.

Archive of SID